

The book cover features a large, stylized orange letter 'G' that serves as a background for the title. The top of the cover is a solid dark blue horizontal band. The title is centered within the 'G' in a dark grey serif font.

Galicia no tempo de Afonso X

EDITORES

José M. Andrade Cernadas

Simon R. Doubleday

Galicia no tempo de Afonso X

Ed. José M. Andrade Cernadas e Simon R. Doubleday

Edita

©CONSELLO DA CULTURA GALEGA, 2021

Pazo de Raxoi, 2º andar

Praza do Obradoiro

15705 Santiago de Compostela

T 981 957 202 - F 981 957 205

correo@consellodacultura.gal

www.coonsellodacultura.gal

Imprime

Grafisant SL

Deseño e maquetación

Ekinocio

Depósito Legal: C 1911-2021

ISBN 978-84-17802-35-6

© dos textos

Os autores e autoras

© das imaxes

Archivo Histórico Nacional (Madrid); Arquivo Histórico

Provincial de Ourense; Biblioteca Nacional de España;

Biblioteca Nacional de Portugal; Biblioteca Nazionale

Centrale di Firenze; Fundación Catedral de Santiago

de Compostela; Real Monasterio de Santa Clara de

Allariz; Real Biblioteca del Monasterio de El Escorial;

SAMI Catedral de Santiago de Compostela; Arquivo da

Catedral e Museo da Catedral

Introdución

Repensando o paradigma do declive da Galicia medieval

José M. Andrade e Simon R. Doubleday

P 7

Rethinking the paradigm of medieval Galician 'decline'

P 25

Diplomatario galego de Afonso X

Francisco Javier Pérez Rodríguez

P 43

La piel del leopardo: Galicia y el ordenamiento territorial alfonsí

Francisco J. Hernández

P 153

Pontevedra, a cidade que floreceu na Baixa Idade Media: adentrándonos na dieta medieval a través dos restos humanos

Olalla López-Costas

P 199

Facerse presentes. As mulleres da familia real castelá e o reino de Galicia na culminación plenomedieval

Diana Pelaz Flores

P 221

Cara e cruz: conflito político, territorio e padroado rexio en Galicia durante o reinado de Afonso X e Violante de Aragón

Rosa Mª Rodríguez Porto

P 243

Santa Clara de Allariz, historia dunha fundación real (ss. XIII-XV)

Mª Beatriz Vaquero Díaz

P 275

***Sabea quantos este liuro virem...* A recepción galega do legado historiográfico e haxiográfico do Rei Sabio na primeira metade século XIV**

Ricardo Pichel

P 299

As Antigüidades da Gallaecia na obra historiográfica de Afonso X

Helena de Carlos Villamarín

P 355

Afonso o Sabio na lírica trobadoresca galego-portuguesa: da historia literaria á política cultural

Henrique Monteagudo

P 379

Introdución
Repensando o paradigma
do declive da Galicia medieval

José M. Andrade Cernadas e Simon R. Doubleday

O paradigma tradicional da historia de Galicia na Baixa Idade Media é o do seu declive político e cultural: un declinar que, se ben non foi tan precipitado como a decadencia, derrota e desaparición de al-Andalus, comparte cando menos algunhas características en común. Gil Anidjar sinalou a existencia dunha preocupación historiográfica obsesiva coa fin de al-Andalus, subliñando a súa finitude e mais a súa pretendida excepcionalidade dun xeito que escurece os modos en que sobrevive e persiste a cultura andalusí en Iberia e máis alá. É un feito rechamante, escribe Anidjar, que «with al-Andalus, it is mostly to an irrevocable end and a catastrophic past that we are summoned and told we must bear witness»¹. De maneira semellante, unha ostensible recesión nos éxitos políticos da Galicia dos séculos XII e XIII é considerada xeralmente como un chanzo nun proceso de declive de longa duración, que culminaría inevitablemente nos chamados «séculos escuros». Este proceso, en principio, non remataría até o Rexurdimento do século XIX, case fatalmente interrompido pola ditadura de Franco².

Esta suposta decadencia medieval en Galicia asóciase cos mesmos eventos que se perciben tradicionalmente como cruciais no comezo da fin de al-Andalus: entre outros, a conquista de Toledo, a unión definitiva das Coroas de Castela e León e a ocupación de Córdoba, Sevilla e outras partes de Andalucía nos últimos anos do reinado de Fernando III (m. 1252) e nos primeiros dos do seu fillo Afonso X (1252-1284). Porén, as narrativas teleolóxicas que suxiren a inestabilidade da «reconquista» cristiá non reflicten a viva realidade dese período, ou a incerteza que acompañaba as repetidas invasións dos imperios almorábide e marinida. E do mesmo modo que debemos desmitificar o ano 1492 como o derradeiro final das culturas andalusís, e cuestionalo como marcador dunha ruptura absoluta co pasado, tamén debemos interrogar as narrativas convencionais do declive galego por esas datas. Ben polo contrario, debemos estar alerta aos sinais que mostran a continuada importancia de Galicia na Iberia medieval, en termos políticos, económicos e culturais.

Hai un consenso xeral arredor da idea de que Galicia ocupou un papel central nos reinos cristiáns ibéricos entre os séculos IX e finais do XI. A *inventio*, no século IX, do sartego de Santiago polo bispo de Iria Flavia, Teodomiro, deulle a Galicia un papel central no imaxinario relixioso da cristiandade medieval, tanto na Península

1 Anidjar 2008: 182.

2 Monteagudo 2016.

Ibérica como fóra dela³. No reino ás veces coñecido polos investigadores modernos como de Asturias-León e posteriormente de León, Galicia tiña un claro protagonismo tanto na política, como na economía ou no eido eclesiástico. Esta realidade é ben visible até o reinado de Fernando I e Sancha (1037-1065). Tanto o territorio ao norte do Miño, como as partes máis setentrionais do que hoxe en día é Portugal, eran o escenario privilexiado da actividade monárquica e eclesiástica e das loitas polo poder. A pesar de que o reinado de Fernando I foi considerado, en ocasións, como de xiro cara ao sur-leste, é dicir, cara á fronteira con Castela, o certo é que o rei centrou boa parte das súas enerxías na consolidación da súa autoridade en Asturias, León e Galicia, ao tempo que espallaba o territorio do seu dominio en Portugal⁴. A importancia de Galicia faise patente no *Mapamundi* do Beato de Burgo de Osma, elaborado —probablemente no mosteiro de Sahagún— no ano 1086 e no que Galicia ocupa un espazo ben prominente, que se corresponde coa meirande parte da Península Ibérica. Tanto a Torre de Hércules na actual cidade da Coruña, un punto de referencia na navegación atlántica, como a igrexa de Santiago son puntos destacados deste *Mapamundi*; o templo xacobeo debúxase, de feito, como o máis grande do mundo. Pola súa parte, a igrexa do recentemente conquistado Toledo ten unha representación claramente menor, semellando máis un castelo ou fortificación que unha igrexa⁵.

A toma de Toledo por Afonso VI no ano 1085 foi percibida tradicionalmente como unha data clave na historia ibérica, a partir da cal a fronteira sur se vai facendo cada vez máis importante e o extremo noroeste, Galicia incluída, tería perdido boa parte do seu peso específico no conxunto do reino de León-Castela. Temos sobradas evidencias de que a Coroa experimentou dificultades no control de Galicia ao longo deste período. Como sinalou Francisco Prado-Vilar, a última década do século XI foi unha época de tensións arredor da sucesión dinástica, que veu acompañada da inestabilidade provocada pola expansión territorial e mais polo cambio de rito relixioso. O rei centrou os seus esforzos na promoción á sucesión do seu fillo natural Sancho (nacido da súa relación coa súa amante musulmá Zaida) e tivo que confrontarse co partido borgoñón, particularmente cos seus xenros, os condes Raimundo e Henrique⁶. A decisión de Afonso VI de delegar responsabilidades no conxunto dos territorios previamente rexidos polo rei García (1065-1072), unha *Gallaecia* posromana que chegaba polo sur até o río Douro, tivo as súas consecuencias. Raimundo comezou a se intitular como *Dei gratia comes et totius Galletie dominus* sen facer referencia ningunha a Afonso; probablemente isto foi a causa que levou o rei Afonso a tomar a decisión de dividir estas terras usando o río Miño como fronteira xeográfica, e de conceder o

3 D'Emilio 2015b: 7.

4 Reilly/Doubleday (no prelo).

5 López Carreira/Andrade Cernadas 2020: 113-116.

6 Prado-Vilar 2009.

condado de Portugal e mais o territorio de Coimbra ao conde Henrique, que estaba casado coa infanta Tareixa, filla ilexítima do rei⁷.

En calquera caso, é posible esaxerar o prolongado efecto destas dificultades, a progresiva marxinación de Galicia no século XII, e mesmo aínda a estratéxica división de responsabilidades por parte de Afonso VI, que á fin había de resultar permanente polo feito de que Portugal emerxeu dende entón como un reino independente. En termos culturais, o período que abrangue os séculos XI ao XIII foi definido por James D'Emilio como un dos máis dinámicos na historia de Galicia. A construción dunha nova basílica en Santiago veu acompañada por una inmensa onda construtiva conforme o estilo románico cara a finais do século XII: «an astounding technical, economic, and cultural feat for a pre-industrial society»⁸. En termos políticos, é certo que Afonso VII (1126-1157), *tocius Hispaniae imperator*, centrou a súa xestión en varias fronteas: consolidar a unión das Coroas de Castela e León, as súas aspiracións á Coroa de Aragón e a ocupación de Almería e outras partes do sur da Península. Aínda así, este rei nacido e criado en Galicia manifestou o seu desexo de ser soterrado en Santiago, como fixera seu pai, e de crear un panteón rexio na cidade, malia que, finalmente, só a súa dona, a raíña Berenguela, ficou soterrada en Compostela⁹.

Galicia desempeñou un importante papel na conquista de Almería, a xulgar polo que din a *Chronica Adefonsi Imperatoris* e mais o *Prefatio Almeriae*, nos que se sinala que os galegos foron os primeiros en entrar no campo de batalla. É neste contexto no que a idea de Santiago Matamouros vai collendo forma a mediados do século XII, no *Privilexio dos votos* elaborado polo cóengo compostelán Pedro Marcio, ou nas crónicas como a *Historia Silense* e, posteriormente, nos traballos de Lucas de Tui¹⁰. Tras a decisión de Afonso VII de dividir os reinos de León e Castela en 1157, Galicia continuou tendo un peso considerable no conxunto do reino de León ou, máis propiamente, de León-Galicia, coa aristocracia galega (sinaladamente o grupo dos Traba) mantendo unha forte hexemonía. Tanto Fernando II (1157-1188) como Afonso IX (1188-1230) foron soterrados en Santiago, e ambos figuran adoito nos diplomas das súas chancelarías como reis de León e Galicia. Aínda que Fernando II só visitou Galicia esporadicamente despois de 1172, o seu fillo Afonso IX fíxoo moi frecuentemente e mesmo creou o cargo de meiriño maior do reino de Galicia¹¹. Fundou varias cidades, entre elas A Coruña, e apoiou con entusiasmo a peregrinación a Santiago; de feito, morreu o 24 de setembro de 1230 en Sarria, mentres ía de camiño a Compostela como romeiro.

É precisamente este ano, 1230, o que é máis veces invocado como un punto crucial na historia de Galicia. Certo é que, tal como argumentou Francisco García Fitz, a vitoria cristiá na batalla das Navas de Tolosa, dezoito anos antes, puido

7 Portela 2015.

8 D'Emilio 2015b: 22, 64.

9 Yzquierdo Peiró 2019.

10 Falque 2015.

11 Pérez Rodríguez 2015: 431-438.

non ser a «batalla decisiva» nos termos do proceso de longo percorrido da chamada Reconquista. Cómpre recordar, sen ir máis lonxe, o estalido dunha crise dinástica no imperio almohade tras a morte do califa Abu Iacub en 1224, o que propiciou unha nova fase de expansionismo cristián na fronteira andalusí¹². Porén, a unión dinástica de León e Castela significaba que Galicia pasaba a ter unha función algo máis marginal no conxunto dun novo reino moito máis extenso, tras as conquistas de Córdoba, Sevilla e o reino de Murcia. Ademais, a importancia económica da principal ruta de peregrinación cara a Santiago, de traxectoria leste-oeste, íase ver ameazada polas novas rutas do norte ao sur. Por outra banda, no que queda de século, houbo só tres visitas reais a Galicia e o mesmo Afonso X nunca chegou a vir. Cando, eventualmente, o seu fillo Sancho IV (1284-1295) fixo a súa primeira visita a Galicia no ano 1286, deixou claro que «auia mas de L annos que non entrara en Gallizia otro Rey, si non yo agora»¹³. Afonso X, o derradeiro califa almohade segundo a definición de Maribel Fierro, demostrou unha rotunda preferencia polo sur da Península e por Sevilla en particular, o que puxo de manifesto coa súa preocupación pola fronteira andalusí e o seu *fecho del Imperio* na procura do título de Emperador do Sacro Imperio Romano. De acordo co paradigma convencional, a Coroa de Castela tiña pouco interese en Galicia, considerada como territorio dominado pola Igrexa e a vella aristocracia, xustamente os dous poderes que o rei Afonso X tentaba desafiar.

Porén, os académicos galegos cuestionaron de modo progresivo este paradigma. Xa a mediados dos oitenta, con motivo do sétimo centenario da morte de Afonso X, un breve pero moi suxestivo traballo de Santiago Jiménez Gómez (1984-1985) sinalaba que a imaxe dun rei que estaba politicamente distanciado de Galicia —ou que era considerado directamente antigalego— non era axeitada. A nobreza galega estivo implicada de cheo tanto nas campañas militares na fronteira andalusí como no proceso de reorganización social e colonización. Por exemplo, argumentaba este autor, sabemos da presenza na fronteira andalusí de Estevo Fernández de Castro, quen foi xenerosamente compensado no repartimento de Sevilla, do mesmo xeito que o foi o arcebispo compostelán, Xoán Arias, que tamén participara canda outros cabaleiros no servizo real en varias campañas preto de Sevilla. Jiménez Gómez tamén suxire que Galicia fora tamén unha importante fonte de rendas destinadas a sufragar a candidatura do rei ao título imperial. Sinaladamente, entre 1272 e 1274, os diplomas casteláns refírense, a miúdo, ás taxas cobradas para o *fecho del Imperio*. En terceiro lugar, Galicia estaba cada vez máis suxeita ao marco lexislativo afonsino, como queda de manifesto no *Espéculo*, nas *Partidas* e no *Fuero Real*. Iso supuxo, por exemplo, a creación de alfándegas en moitos portos de Galicia, así como a creación de burgos reais como Pontedeume en 1270. Cómpre ter en conta, tamén, as intervencións xudi-

¹² García Fitz 2012.

¹³ López Ferreiro 1895, I: 375. Estes argumentos foron desenvolvidos por Pérez Rodríguez 2015: 441-448, no contexto dunha reformulación deste tópico historiográfico.

ciais nos preitos entre os concellos galegos e os seus señores, incluíndo os bispos de Ourense e, moi especialmente, os arcebispos de Santiago. Finalmente, para Jiménez Gómez, o vínculo máis estreito entre Afonso X e Galicia reside no ámbito da cultura, sinaladamente na súa produción lírica, tan ben representada nas *Cantigas de Santa María* e nas súas composicións profanas. A influencia da tradición literaria e lingüística galego-portuguesa na produción cultural afonsí, conclúe Jiménez Gómez, formula unha serie de interrogantes, por exemplo se o rei falaba galego, a partir de que momento e se o galego funcionaba como lingua franca na corte.

A conexión galega de Afonso X puido comezar na súa infancia. O seu aio, o burgalés García Fernández de Villamayor, estaba casado con dona Maior Arias, unha nobre galega que podería pertencer á familia Arias da Limia. García Fernández recibiu a tenza da vila de Maceda, preto de Ourense, de mans de Fernando III. O infante Afonso puido ter, moi probablemente, o seu primeiro contacto coas cortes nobiliarias da rexión do Miño en 1232, cando seu pai, Fernando III, visitou, entre outros lugares, Lugo, Santiago (que era para entón o principal centro de eclosión da lírica trobadoresca en lingua galega), A Coruña, Ourense e Tui; un contacto co reino de Galicia que ben puido terse intensificado nos vindeiros anos. É moi debatida a teoría de que Afonso pasase algún tempo en Maceda cando mozo, cuestión que, hoxe en día, non ten referendo documental¹⁴.

En calquera caso, estivese ou non nesta vila ourensá, o que si puido producirse nalgún punto de Galicia foi o comezo da relación de Afonso con María Afonso, filla de seu avó Afonso IX e de Teresa Gil de Soverosa. Parece, por outra banda, que chegado á súa maioría de idade, arredor de 1240, Afonso recibiu importantes vilas en Galicia e mais en León¹⁵. Mesmo sendo infante, Afonso —segundo apunta Pérez Rodríguez— recibira un rol significativo en Galicia e León, exercendo unha autoridade de tipo xudicial en nome de seu pai. Isto é un primeiro indicio de que non debemos reducir a «monarquía» á figura individual do rei, argumento sobre o que volveremos decontado. Xunto cunha serie de territorios leoneses, o infante Afonso foi investido coa tenza de Ribadavia dende 1240 e, posiblemente, da de Lemos, entre outras. Ribadavia estaba gobernada por Andrés Fernández de Castro, no nome de Afonso, en 1245 e 1249, o que suxire que a súa función aí era de longa duración¹⁶.

A ausencia física do rei en Galicia dende a súa coroación en 1252 é un feito indiscutible, pero dende os primeiros meses do seu reinado a chancelaría real continuou confirmando privilexios en favor dos mosteiros galegos. É ben certo que non eran novos privilexios pero, deste modo, mantívose unha tendencia confirmatoria ben visible xa dende os reinados de Afonso IX e mais Fernando III. Tal como expón Jiménez Gómez, o reino de Galicia continuou a ser vital economicamente para

14 González Jiménez 2004: 18.

15 Monteagudo 2014: 123-124.

16 Monteagudo 2014: 149, Pérez Rodríguez 2015: 441-448.

a Coroa, en particular como fonte de ingresos das rendas derivadas da actividade mercantil dunha serie de portos marítimos, e dez deses portos (dun total de vinte e catro) estaban en Galicia: Ribadeo, Viveiro, Ortigueira, Cedeira, Ferrol, Betanzos, A Coruña, Baiona, A Guarda e Tui, así como tres portos pesqueiros secundarios: Noia, Padrón e Pontevedra. Afonso X era perfectamente consciente da necesidade de defender as costas galegas; a Orde de Santa María de España fora fundada coa finalidade de defender a fronte litoral do reino. Mentres tanto, os galegos continuaron a participar nas campañas militares do rei e a conquista de Sevilla foi, con toda seguridade, un estímulo importante para o desenvolvemento económico dos portos galegos¹⁷.

Para Pérez Rodríguez e outros, Afonso X encarnaba unha tendencia espallada amplamente pola Europa occidental neste tempo consistente no reforzo da autoridade rexia¹⁸. Ademais de resolver as disputas entre os concellos e os señoríaos episcopais de Galicia, Afonso tomou o control da sé arcebispal de Santiago, que quedara vacante tras a morte de Xoán Arias en 1266. O seu rexeitamento a recoñecer o candidato papal, Gonzalo Gómez, significou que Santiago permanecese como unha cidade baixo o señorío real até a fin do reinado e, máis aínda, até o comezo do século XIV. Polas mesmas razóns, a sé de Ourense ficou vacante unha década despois de 1276. Estas estratexias tiveron un efecto politicamente polarizador e o rei gañou a animadversión da Igrexa galega, ao mesmo tempo que se ía mergullando nun crecente enfrontamento cos integrantes da vella aristocracia. Houbo, por exemplo, unha vigorosa reacción contra a vaga de fundacións urbanas promovida polo rei en territorio galego. Pero o mesmo Afonso X e a monarquía no seu conxunto, entendida de modo máis amplo como estrutura corporativa e colectiva, estaban seriamente comprometidos con Galicia, en contra do que comunmente se tende a pensar. Polo mesmo, Galicia seguiu operando como un territorio vibrante no económico e no cultural, e continuou sendo calquera cousa menos periférico no conxunto da Coroa de Castela e León. O mito da marxinación é, de feito, o resultado dunha operación de apagado histórico, un proceso que parte do século XVI en diante. Foi entón cando Galicia comezou, baixo as dinastías dos Habsburgo primeiro e dos Borbóns despois, a ser máis dependente economicamente e cada vez máis suxeita aos penetrantes clixés centralistas do atraso¹⁹. Pero aínda neste momento tardío, como veremos máis adiante, temos motivos para cuestionar o tópico do declive.

Agora que Galicia rexorde outra vez, no século XXI, cunha significativa importancia económica, e cando a situación xeograficamente periférica lle dá, de modo paradoxal, un renovado papel central en España e no eido atlántico, parece oportuno rever os vellos tópicos do atraso e da marxinación²⁰. Así pois, os colaboradores deste volume volven avaliar os variados vieiros polos que Galicia desempeñou

¹⁷ Pérez Rodríguez 2015: 452-456.

¹⁸ Doubleday 2001: esp. cap. 4.

¹⁹ López Carreira/Andrade Cernadas 2020: esp. 29-58 e 121-182.

²⁰ Colmeiro 2009.

un papel sobranceiro no marco da Península no século XIII, nomeadamente durante o reinado de Afonso X. O capítulo 1 deste libro, a cargo de Francisco Javier Pérez Rodríguez e titulado «Diplomatario galego de Afonso X», ofrece un punto de partida para este novo achegamento, similar ao que fixera Manuel González Jiménez no «Diplomatario andaluz de Alfonso X» (1991). A pesar de que o capítulo non inclúe a edición dos documentos orixinais, confiamos en que esta compilación de fontes sirva como un recurso esencial para investigacións futuras. O «Diplomatario» corrobora o argumento de que existía unha forte implicación real en Galicia durante o reinado de Afonso X. Dá conta tamén dunha serie de concesións de terras no Aljarafe de Sevilla en favor da nobreza galega e do cabido compostelán, por volta do ano 1260, e que forman parte do repartimento dese territorio (docs. 11, 16, 99, 123). Fornece, tamén, moitas evidencias sobre o feito de que Galicia continuaba a ser unha importante fonte de ingresos para o financiamento das campañas militares en Andalucía; nese sentido, vemos a Afonso X enviando o seu «alcalde» Domingo Eanes para recadar cartos cos que custear a frota de Cádiz en 1258 (doc. 100; cf. doc. 151). Así mesmo testemuña que, entre os oficiais reais, o meiriño maior Rodrigo García de Traba estivo particularmente activo na resolución de casos xudiciais en Galicia (docs. 114-115, 118, 127), e que polo xeral houbo unha tensión constante despois de 1268 entre os mosteiros galegos e varios oficiais da monarquía, incluíndo o meiriño maior e o adiantado de Galicia (docs. 160-163, 184, 203, 214, 222).

Algúns dos máis duradeiros funcionarios de Afonso X foron galegos, como o propio Gómez García de Soutomaior. Moitos destes oficiais estiveron estreitamente unidos ao rei, en especial nas últimas fases do reinado, por fortes vencellos de lealdade persoal; máis tamén, por esta mesma razón, esa rede vai ser logo desmantelada polo seu sucesor Sancho IV²¹. O «Diplomatario» tamén evidencia a maneira en que o goberno real era, como sinalou Theresa Earenfight, «a family affair» ou un asunto de familia. Isto reforza a idea de que a monarquía debe ser entendida, até a Baixa Idade Media, non como unha forma de goberno en solitario por parte dun único dirixente, senón, pola contra, como unha empresa colectiva e corporativa que involucra moitos integrantes da familia real e achegados, tanto homes como mulleres²². Afonso X refírese a un dos seus meiriños en Galicia, Xoán Fernández, como «mio sobriño» en xullo de 1277 (doc. 205). O seu fillo primoxénito, Fernando de la Cerda, estivera moi implicado como axente da xustiza real en Galicia dende xullo de 1270, cando está documentada a súa presenza en Santiago, do mesmo modo que fixera o propio Afonso cando fora infante (docs. 169, 185, 205). Igualmente, o infante Sancho está presente en Santiago na súa condición de alférez e almirante da confraría de Santa María

21 Este proceso é estudado detidamente por Hernández 2021.

22 Earenfight 2016, Pick 2017. Coincidindo coa visión de Earenfight da monarquía como un asunto de familia, Pick sinala que «The king was at the apex of that family, but his security and ability to exert his authority depended not only on networks of relationship with nobles, rivals, and members of the Church but also on relationships within the family» (238).

de España o 16 de novembro de 1272 (doc. 180), e estivo en Allariz o 24 de novembro do mesmo ano, lugar onde a súa nai confirmaría o mecenado dun convento de clarisas (doc. 183). Para o ano 1274 estaba gobernando as terras reais (reguengo) galegas dende Burgos, por medio do seu oficial Xoán Gato (doc. 193; cf. doc. 194). A súa función en Galicia consolidouse máis despois da morte de Fernando de la Cerda en 1275 (docs. 198, 207, 208, 223), e nos últimos anos da década de 1270 comezaba a exercer o que Francisco J. Hernández definiu como «un papel cuasi virreinal» no noroeste da Península, coas funcións dun correxente (212)²³. Sancho visitou Galicia en 1276 e outra vez en 1278, e axiña volveu despois do seu ascenso ao trono en 1286.

O «Diplomatario» tamén revela o activo papel da monarquía en apoio das vilas e cidades de Galicia, por exemplo na protección dos privilexios mercantís e fiscais da cidade da Coruña, que recibira o monopolio do comercio do sal (doc. 87; cf. 92, 195), ou na anterior tenza de Afonso en Ribadavia (doc. 97) ou en Pontevedra (doc. 151) —que revelaba unha economía vibrante, tal como argumenta Olalla López-Costas no capítulo 3 desde volume— pero tamén a cidade de Lugo e, mesmo, Vilafranca do Bierzo (doc. 191). O 15 de febreiro de 1268, Afonso X liberou os cidadáns de Lugo de ser arrestados ou encarcerados por causa de ter débedas co bispo (doc. 158). Medidas deste tipo reflicten unha xestión real manifestamente hostil cara ao poder das sés episcopais de Galicia. Isto contrasta coas políticas desenvolvidas polo mesmo Afonso X nos primeiros anos do seu reinado (1252-1256), cando ratificara unha longa relación de privilexios previamente concedidos á Igrexa de Santiago e protexera os seus intereses económicos e espirituais. O 6 de novembro de 1254 concedeu a protección real para todos os peregrinos de camiño a Compostela (doc. 20); e o 29 do mesmo mes regularizou o modo en que os peregrinos debían facer as súas últimas vontades e testamento (doc. 21). Dous anos máis tarde, o 3 de novembro de 1256, concedeuille ao arcebispo de Santiago, Xoán Arias, o dereito de ter un mercado cada martes en Aldeanueva [de Figueroa], nun punto lonxe de Compostela, entre Toro e Salamanca; e ao día seguinte entregoulle ao mesmo arcebispado a vila galega de Xallas (docs. 74-75).

Así e todo, mesmo nestes primeiros anos pódense detectar sinais de crecente desconfianza por parte do cabido catedralicio, reflectindo tensións que se desenvolverían nunha constante actitude anticompostelá pola parte do rei de Castela. Neste clima de desconfianza, en Covarrubias, o 10 de novembro de 1255, Afonso concedeu que fose o cabido de Compostela quen controlase as rendas da sé durante o tempo que estivese vacante (doc. 78); e en Vitoria, o 10 de xaneiro de 1256, fixo explícito que o préstamo financeiro que a Igrexa de Santiago lle concedera a seu pai, Fernando III, fose feito libremente e, polo tanto, sen teren a necesidade de devolvelo (doc. 90). Durante os primeiros anos da década de 1260, Afonso interveu en moitos dos conflitos

23 Hernández 2021.

de intereses que enfrontaban a catedral co consello da cidade, e resolveu en favor deste nunha decisión crucial tomada o 30 de xuño de 1264 en Sevilla (doc. 137).

A firme proxección do poder real en Galicia no reinado de Afonso X é o tema principal do traballo de Francisco J. Hernández, «La piel del leopardo: Galicia y el ordenamiento territorial alfonsí», que conforma o capítulo 2 deste volume. O reguengo, argumenta Hernández, era aínda unha parte importante da paisaxe galega a mediados do século XIII; malia ser tamén terra de cregos e monxes, o dominio da Igrexa distaba moito por estas datas do que chegaría a ser no século XVII. Este argumento reforza consideracións parecidas no sentido de que o control da Igrexa era máis limitado do que poderíamos imaxinar en varias áreas de Galicia, incluíndo as zonas montañosas do leste; aínda que podemos asumir que a Igrexa tiña menos interese nas terras pouco produtivas, había nesta rexión terras extremadamente fecundas (incluíndo o Ribeiro de Avia) sobre as que o control real foi significativo²⁴.

Hernández, pola súa parte, defende que esta presenza real era especialmente forte na *terra chá* (os territorios baixo xurisdición real)²⁵; neste sentido, a delegación de poder real nos eidos xudicial e administrativo en tenzas estaba ben asentado, en territorios como Trastámara, Montenegro, Monterroso, Sarria, Lemos, Toroño ou A Limia. A historia destas tenzas rotatorias reflicte o poder da Coroa para escoller os tenentes, xa que estes nomeamentos non eran hereditarios, nin simples concesións ás dinámicas locais de poder. Entre estes tenentes estaba un fillo natural de Afonso X, Afonso Fernández, quen, ao igual que seu pai, pasou a maior parte da súa vida en Sevilla. Este mesmo Afonso Fernández foi enviado como xefe dunha forza militar dirixida contra Santiago de Compostela co fin de asegurar os dereitos reais. Hernández fai constar que, mentres que as cinco sés episcopais galegas foron excluídas do pago das taxas ordinarias, non o foron do pago dos servizos extraordinarios, unha fonte principal de ingresos para as arcas reais. Afonso X tentou por todos os medios limitar o poder dos señoríos laicos e eclesiásticos, e beneficiouse de xeito considerable da vacante na sé de Compostela que se produciu tras a morte do arcebispo en 1266.

En moi boa medida, a continua afirmación do poder rexio en Galicia era só unha mostra do valor económico e comercial deste territorio para a Coroa de Castela e León. No capítulo 3, «Pontevedra, a cidade que floreceu na Baixa Idade Media: adentrándonos na dieta medieval a través dos restos humanos», Olalla López-Costas ofrécenos unha nova perspectiva arqueobiolóxica sobre estas cuestións. Argumenta que o século XIII, lonxe de ser un período de declive, foi unha época decisiva no desenvolvemento da economía de Galicia e, sinaladamente, nas fortunas comerciais de Pontevedra coa súa preeminencia adquirida na pesca atlántica. A autora suxire que

²⁴ Andrade Cernadas 2016.

²⁵ Non se debe confundir este termo coa Terra Chá, un territorio moderno do norte da provincia de Lugo.

isto se debeu principalmente ás intervencións dos reis de León (Fernando II e Afonso IX) e de Castela-León (Fernando III e Afonso X), o que favoreceu que Pontevedra adquirise un papel principal no comercio do peixe, dentro e fóra da Península. Sobre a base das prospeccións arqueolóxicas levadas a cabo entre 2007 e 2010 nos cemiterios das igrexas da vila, e adoptando innovadoras metodoloxías científicas, López-Costas analiza en detalle a dieta dos veciños de Pontevedra no século XIII. Chega á conclusión de que era unha dieta rica e diversa en produtos do mar, e establece, deste modo, relacións entre pautas de consumo e status socioeconómico.

Repensando a relación da Coroa con Galicia no tempo de Afonso X, é moi importante evitar focalizalo todo na figura singular do rei. Tal como observou Lucy Pick, «the old master narrative of the sovereign king and the fantasy of uncomplicated male lordship have proven extremely resistant to a more nuanced understanding of how power was construed, held, and wielded in the Middle Ages»²⁶. Malia que o «xiro de xénero» nos estudos sobre a realeza se produciu moi lentamente, unha nova e poderosa xeira de estudos sobre a «rexinalidade», poder e xénero na Europa medieval, acaba de salientar a importancia das mulleres das elites, incluíndo aquelas que formaban parte da corte e da familia real entendida dun modo amplo²⁷. En León e mais en Galicia, as raíñas foron recoñecidas por moito tempo como gardiás espirituais da familia real, exercendo autoridade a través da propiedade de casas relixiosas²⁸. Non de menor importancia era o seu papel de intercesión e mediación no amplo contexto da monarquía corporativa, un medio que lles permitía ás mulleres da familia real manexar unha parte significativa do «poder brando». A correxencia estaba sorprendentemente espallada pola Europa medieval, dende Bizancio ou Noruega até Polonia, e, tal como estudou Miriam Shadis, este poder foi exercido en Castela e León pola raíña Berenguela xunto co seu fillo Fernando III²⁹.

Esta nova visión da monarquía medieval como unha entidade corporativa na que as mulleres da familia real, á par que os homes, eran pezas vitais, explórase no traballo de Diana Pelaz, «Facerse presentes. As mulleres da familia real e o reino de Galicia na culminación plenomedieval», que constitúe o capítulo 4 deste volume. Tomando como punto de partida a fundación do convento de clarisas de Allariz pola raíña Violante, Pelaz subliña tanto o papel espiritual desempeñado polas mulleres da realeza na Castela e León do século XIII, como a súa actividade política e diplomática. Conclúe que a monarquía era «unha institución complexa, que supera os límites do corpo físico do monarca». A multiplicidade de figuras reais con presenza na Corte, máis alá da raíña e das infantas, que quedou testemuñada nos diplomas rexios, sen dúbida contribuía a amplificar o alcance da Coroa. A figura da raíña é entendida «como enlace entre pai e fillo/s pero tamén por si mesma, como figura polí-

²⁶ Pick 2017: 246.

²⁷ Véxase, por exemplo, Bianchini 2012, Earenfight 2014, Pelaz Flores 2015.

²⁸ Pick 2011.

²⁹ Shadis 2009.

tica autónoma e independente». Segundo confirma Pelaz, esta función reflíctese nas artes visuais, sinaladamente nas imaxes do tombo do mosteiro cisterciense de Toxos Outos, no cal se representan once raíñas. O papel administrativo das infantas reais foi tamén significativo: Pelaz apunta á súa función como tenentes de importantes territorios, incluíndo portos comercialmente relevantes como A Coruña, para alén dunha serie de espazos situados ao longo da fronteira con Portugal. Conclúe observando que o reino de Galicia «continuaría a formar unha parte fundamental tras a reunión de León e Castela baixo o mandato de Fernando III e de vital importancia para a estabilidade do conxunto territorial durante o reinado de Alfonso X»; tanto para as mulleres da realeza como para os seus equivalentes masculinos, os territorios de Galicia continuaron representando un espazo esencial de acción.

O papel das mulleres da familia real é igualmente central no capítulo 5, de Rosa Mª Rodríguez Porto, «Cara e cruz: conflito político, territorio e padroado rexio en Galicia durante o reinado de Afonso X e Violante de Aragón». Afonso desenvolveu unha política que, se ben non se podería considerar antigalega, si chegou a ser anticompostelá. As institucións eclesiásticas galegas, como o cabido catedralicio de Santiago, procuraron na raíña Violante unha fonte alternativa de apoio real. É posible, como suxire Porto, que Violante, a diferenza de Afonso, viaxase persoalmente a Compostela nos primeiros anos da década de 1260; certamente sabemos que estivo no reino de León-Galicia en 1264-1265. Do mesmo xeito que Pelaz, Rodríguez Porto apunta cara a modelos longamente establecidos nos que as mulleres da realeza despregaron axendas políticas no noroeste peninsular; o convento de Santa Clara de Allariz puido ser fundado dentro dun «triángulo imaxinario», formado por Xunqueira de Ambía, Porqueira e Celanova, que tradicionalmente pertencera ás infantas de León. Como unha proxección franciscana da fundación real de Las Huelgas —en si unha reinvencción das institucións vencelladas ao Infantado—, Allariz foi tamén a inspiración da fundación de Santa Clara de Coimbra pola raíña Isabel de Portugal, reflectindo as implicacións xeopolíticas dos fortes lazos dinásticos existentes entre dona Violante e a súa sobriña Isabel. Este desexo de acollerse á protección e padroado das mulleres da familia real pode verse corroborado pola centralidade que teñen as imaxes das raíñas no Tombo Colorado e, de novo, no tombo de Toxos Outos. Para o seu descontento, o papel da raíña Violante como padroeira do convento e favorecedora do seu desenvolvemento económico foi drasticamente minorado polo seu fillo o infante Sancho. Este quitoulle á nai importantes tenzas e foi o responsable do nomeamento do bispo de Ourense, Pedro Eanes de Nóvoa, quen podería ser considerado como unha né-mese dos franciscanos en Galicia, nun momento en que Violante estaba tentando establecer o convento de clarisas de Allariz. Isto combinábase coa desafección que xa existía cara a Sancho, por parte da nobreza e o clero de Galicia, nun momento, sinala a autora deste capítulo, no que Galicia estaba a piques de se converter nun reino independente. Porén, aínda así, a raíña continuou a ser un firme padroeiro, tal como

pon de manifesto o dispar rexistro documental, malia a escaseza das obras artísticas que poden realmente asociarse coa iniciativa de Violante; neste sentido, as páxinas finais do capítulo de Rodríguez Porto están dedicadas a unha análise do papel de Violante en relación cunha serie de obxectos materiais convencionalmente asociados á súa figura.

O traballo de Beatriz Vaquero, «Santa Clara de Allariz, historia dunha fundación real (ss. XIII-XV)», conforma o capítulo 6 do libro e baséase na inminente edición dos 376 documentos sobre o convento que chegaron até os nosos días, trazando a súa historia dende os seus primordios en 1282 e a incorporación da súa primeira abadesa, Sancha Eanes, até finais do século XV. Para Violante este foi, en parte, un proxecto persoal: o convento ía ser un lugar de refuxio na súa viuvez, despois do falecemento de Afonso X en 1284, e no seu testamento deixou por escrito a súa intención de ser soterrada alí. Porén, reforzando a liña de interpretación que é un dos eixes centrais deste libro, Vaquero acepta o argumento de que a fundación de Santa Clara de Allariz foi tamén un movemento político pensado coa intención de reafirmar o poder real como contrapeso do poder da Igrexa, neste caso o poder do bispo de Ourense; un feito, por outra banda, do que o prelado parecía ser un bo coñecedor. Tanto é así que o convento foi despois apoiado por Sancho IV, polo seu fillo o infante Felipe e por outros membros da familia real nas décadas seguintes, tamén por Afonso XI, ao tempo que continuaba sendo «un importante centro de poder feminino».

O convento de Allariz, daquela, estivo estreitamente entrelazado coas redes de poder real. Como sinala Ricardo Pichel na súa contribución, «*Sabeán quantos este liuro virem...* A recepción galega do legado historiográfico e haxiográfico do Rei Sabio na primeira metade século XIV», que conforma o capítulo 7, desempeñou un papel importante na recepción e difusión da obra haxiográfica de Bernardo de Brihuega, pouco despois da súa composición na corte afonsina. Centrándose na difusión transfronteiriza da produción historiográfica e haxiográfica da corte de Afonso X, tanto en Galicia como en Portugal, o estudo de Pichel subliña a importancia dos grandes fogares nobres —entre outras, as poderosas liñaxes dos Lima-Batisela, dos Riba de Vizela, dos Andrade e dos Castro de Lemos— como centros de mecenado e nós nunha rede transpeninsular de poder cultural da elite nobiliaria desde finais do século XIII e durante o XIV. Nestas coordenadas, o eco das grandes producións históricas (post)afonsinas como a *General Estoria*, a *Estoria de España* ou a *Crónica de Castilla* dá boa conta do interese destes núcleos señoriais por transmitir e difundir o legado historiográfico de Afonso X a través de diferentes copias, traducións, compilacións e refundicións aquén e alén do Miño ao longo do trescentos.

Se ben debemos entender a monarquía como un fenómeno corporativo que implica complexas redes culturais e políticas, isto certamente podería reflectirse atendendo á axenda e as aspiracións específicas dos reis individuais. Afonso X aspiraba a ter o control de todos os seus reinos, tamén o de Galicia e aínda máis alá, como parte

do seu intento de ser coroado emperador do Sacro Imperio Romano. Tal como escribiu Kristin Kennedy, «Even after Pope Gregory had definitively quashed his imperial ambition, Alfonso styled himself “by the grace of God king of the Romans” in documents issued in connection with the weddings of two of his sons at Burgos in 1281»; cando se abriu o sartego de Afonso X, en 1571, comprobouse que estaba cheo de insignias imperiais. Kennedy subliñou o programa ideolóxico desenvolvido pola súa produción textual, insistindo no feito de que os destinatarios prioritarios destes textos eran os membros da elite da súa propia corte, e non necesariamente un público máis amplo³⁰. Outros apuntaron cara ao reiterado intento de centralizar o control político nos reinos de León e Castela, e o xeito en que esta axenda política quedou reflectida na súa produción cultural, como é o caso das *Cantigas de Santa María* ou da súa lírica profana.

Neste contexto, o estudo de Helena de Carlos, «As *Antigüidades da Gallaecia* na obra historiográfica de Afonso X», capítulo 8 do libro, é unha suxestiva reflexión sobre o clima ideolóxico na corte real. De Carlos pregúntase polo modo en que a «protohistoria» de Galicia era vista polos historiadores que traballaban na corte, centrándose sinaladamente na historia de Xerión. Segundo a historiografía tradicional, que posiblemente recollía procesos coloniais na Península antes da invasión romana, a riqueza de Xerión en gando fora cobizada pola figura mítica do mesmo Hércules: «ese culto a Xerión podería ser un eco da lembranza de depredacións de gando no seo dunha loita entre o elemento colonial pregrego, representado por Hércules, contra os reis indíxenas». A figura de Hércules era de particular interese para a corte de Afonso X nos comezos da expansión castelá por Andalucía, onde, segundo argumenta De Carlos, o legado romano e mais o legado andalusí figuraban de modo omnipresente. Na corte castelá do século XIII, Hércules era considerado como un emblema dunha cultura civilizadora anterior, e no novo contexto imperial a historia de Hércules e a de Xerión foron transformadas e adaptadas.

Na fonte latina orixinal fornecida por Xustino, un historiador do século III, Hércules aparecía representado como un depredador agresivo. Agora, na tradición auspiciada por Afonso X, débuxase, pola contra, como unha figura xusta e nobre. Xerión, pola súa parte, represéntase como un monstro de sete cabezas a quen Hércules decapita heroicamente nunha batalla. Hércules, segundo os historiadores do contorno real, fora o fundador dunha cidade no lugar da batalla, que viría sendo A Coruña, e mandaríase construír unha gran torre nese mesmo sitio, labor que completaría o seu sobriño, o rei Espan, señor de «España». Foi tamén Hércules, segundo a *Estoria de España*, o primeiro en localizar o terreo onde ía ser erixida a gran cidade romana de Sevilla. De Carlos conclúe suxerindo que o compromiso do rei Afonso X co estudo da historiografía e as fontes romanas pode ser considerado como un precursor do humanismo renacentista italiano, un século e medio máis cedo, reforzando a idea compartida por outros investigadores de que as orixes do Renacemento non poden

30 Kennedy 2019: esp. 24 e 44.

ser vistas como un fenómeno intrinsecamente italiano, senón máis ben como un proceso multifocal no que o mundo ibérico desempeñou un papel vital³¹.

A forte ligazón de Galicia coa monarquía de Castela no século XIII reflectiuse no eido da produción lírica³². Tal como observou Pérez Rodríguez, «Galician influence at the Castilian courts of Alfonso X and Sancho IV is [...] highlighted by the success there of Galician-Portuguese troubadours and the embrace of their language for courtly verse, both in the *cantigas de amigo* or *de loor* and the *cantigas de escarnio and de maldizer*»³³. No capítulo final deste volume, o número 9, «Afonso o Sabio na lírica trobadoresca galego-portuguesa: da historia literaria á política cultural», Henrique Monteagudo salienta particularmente a vibrante tradición trobadoresca compostelá e a influencia que exerceu na corte do Rei Sabio. Para Monteagudo, o uso do galego por Afonso X responde en parte ao avanzado estadio de desenvolvemento que os xéneros líricos acadaran en Galicia e tamén a un intento de minorar a autoridade política e cultural da Igrexa. Considérao, igualmente, como algo natural nunha Península plurilingüe na que múltiples formas dos romances vernáculos eran vistos como complementarios, e a imposición dunha única lingua nacional era considerada como anatema³⁴. Afonso asumiu a función de patrón literario, desafiando dese xeito o papel cultural que viñera desenvolvendo a aristocracia na produción lírica, e promoveu ao mesmo tempo o labor de xograres galegos de orixe relativamente humilde. Porén, este padroado centralizado non ten por que ser, dende logo, un proxecto que venerar de maneira acrítica, en tanto que puido ter contribuído á debilidade da produción lírica dentro da propia Galicia.

O capítulo de Monteagudo ofrece unha lectura autobiográfica dunha serie de cantigas atribuídas ao propio Afonso X³⁵; ao mesmo tempo subliña a promoción por parte do rei da poesía satírica, un xénero cunha longa traxectoria na cultura galego-portuguesa, como un instrumento de control ideolóxico³⁶. Tamén sinala o valor das *Cantigas de Santa María* como un modo de forxar unha espiritualidade monárquica distintiva, que servise para reducir o monopolio espiritual da Igrexa. A par doutros investigadores, por exemplo o mesmo Kennedy, Monteagudo salienta o carácter marcadamente cortesán do público das *Cantigas de Santa María*; segundo el, a súa composición estivo moi influída pola batalla ideolóxica mantida cos arcebispos

31 Doubleday 2015: 228-229.

32 Jiménez Gómez 1984-1985: 160-163.

33 Pérez Rodríguez 2015: 456.

34 Pode ser interesante comparar este aspecto coa insistencia de Roger Wright na tardía distinción conceptual entre diferentes dialectos do «romance» ou «ibero-romance», e na inseparabilidade do galego-portugués (Wright 2015). Véxase tamén Mariño Paz / Varela Barreiro (2010) e Mariño Paz (2020).

35 Esta aproximación, que tamén é mantida por Doubleday 2015, distingue parcialmente a súa interpretación da doutros estudosos. Kennedy 2019: 89-90, por exemplo, argumenta que mentres que moitos dos poemas atribuídos ao rei parecían reflectir os seus sentimentos máis íntimos, outros son motivados en moi boa medida pola tradición literaria.

36 Véxase Doubleday 2004.

composteláns, que o levaría a marxinar o culto a Santiago nas cantigas en favor do culto mariano e doutros santuarios como o de Villasirga.

As evidencias fornecidas polos ensaios que forman parte deste volume poñen de manifesto que a Galicia do século XIII non iniciara o seu declive, que a monarquía castelá non se afastara de Galicia, de ningún modo, no tempo de Afonso X, e que existía unha fluída interacción entre Galicia e Castela en termos económicos, políticos e culturais. E así continuou sendo en etapas posteriores. No seu estudo de dous privilexios rodados concedidos a receptores galegos por Xoán II de Castela (1406-1454) en 1419 e 1420, Miguel García-Fernández, Diana Pelaz e Ricardo Pichel (2020) insisten en que a distancia física dende Galicia non significaba, necesariamente, que os gobernantes baixomedievais estivesen desinteresados no noroeste peninsular. Estes autores argumentan que os historiadores ignoraron por moito tempo a historia do poder real na Galicia da Baixa Idade Media, e reclaman que se poña maior atención aos modos máis indirectos nos que o poder real era exercido nese período, dende a distancia, mantendo unha relación próxima, complexa e bidireccional cos concellos e a nobreza de Galicia, así como coas institucións eclesiásticas. Neste sentido, xulgan de grande interese o desenvolvemento dun corpus de documentación real referida ao reino de Galicia.

Galicia era periférica só nun sentido estritamente xeográfico, mentres que desempeñou un papel clave no mapa cultural e lingüístico dunha Península híbrida nese momento histórico, e na que o eventual dominio de Castela e do castelán estaba lonxe de se consolidar. Este paradigma revisado, e en especial a negación do status «periférico», merece ser comparado cos argumentos defendidos por Mª Carmen Saavedra Vázquez para a España dos séculos XVI e XVII, un período que convencionalmente é coñecido como os «séculos escuros». Galicia non era periférica para os intereses de Carlos V, insiste Saavedra, contrariamente ao que se adoita afirmar. Entre outras políticas desenvolvidas nese momento, Carlos V creou a Real Audiencia de Galicia, un tribunal xurídico pero tamén un órgano de goberno que podía intervenir en diversos aspectos da vida local, exercendo unha arbitrase entre os nobres ao tempo que defendía os intereses da poboación contra os poderes locais. Aínda que Felipe II só visitou Galicia nunha ocasión, a Coroa continuou afirmando os seus intereses na segunda metade do século XV, por exemplo coa creación da Inquisición en Santiago en 1574. Ao mesmo tempo, as dinámicas do poder nunca foron unidireccionais aínda no período dos Habsburgos: as ordes que chegaban da capital tiñan que afrontar os retos da distancia e a xeografía, e a Coroa seguía necesitando negociar o poder coas elites locais, tal como acontecera no século XIII. De acordo co que sinala Henrique Monteagudo, malia que a lingua galega puido verse eclipsada na cultura impresa, nin el nin Saavedra consideran axeitado o termo de «séculos escuros»; así pois, non pode-

mos proxectar a escasa presenza da lingua galega nos textos publicados sobre todos os acontecementos do período, ou aplicalo ao conxunto da realidade galega³⁷.

Rematamos, polo tanto, coa sensación de que o clixé historiográfico da decadencia de Galicia a partir do século XIII, do mesmo modo que acontece coa obsesión da fin de al-Andalus que xa sinalara Gil Anidjar, pode ser máis ben unha percepción ilusoria, un invento que en realidade se corresponde coas particulares preocupacións dos séculos XIX e XX. Monteagudo suxire que, igual que sucede co termo inglés dos «Dark Ages», o dos «séculos escuros» de Galicia evoca un período comprendido entre dúas fases superiores de claridade, neste caso a Idade Media e o Rexurdimento. Consideramos que xa chegou a hora, polo tanto, de cuestionar o tópico da decadencia de Galicia na Baixa Idade Media, dende o século XIII en diante. Coidamos que os traballos contidos neste libro poden axudar a continuar este importante debate histórico.

O volume xorde como unha das iniciativas que, co gallo do oitavo centenario do nacemento de Afonso X, promoveu o Consello da Cultura Galega para celebrar a mencionada efeméride. Os editores queremos agradecer a participación de todos os colaboradores, tanto os que publican neste libro como os que, por motivos de axenda ou outras dificultades, non figuran finalmente entre os autores da obra. A todos eles o noso agradecemento máis sincero³⁸.

³⁷ Saavedra Vázquez 2016.

³⁸ A contribución a este volume de Simon R. Doubleday foi posible en parte pola xenerosa bolsa que lle foi concedida pola National Endowment for the Humanities, para o curso académico 2020-2021. Esta introdución beneficiouse moito dos comentarios de varios contribuíntes do libro, especialmente Ricardo Pichel e Henrique Monteagudo.